

OJ305 JAZYKOVÁ TYPOLOGIE

SKALIČKOVÁ TYPOLOGIE -
JAROSLAV POPELA

SKALIČKOVY JAZYKOVÉ TYPY

- **Introflexe** – vnitřní modifikace lexikálních jednotek
- **Flexe** – vnější modifikace lexikálních jednotek
- **Aglutinace** – nelexikální jednotky formálně nepodobné lexikálním
- **Izolace** – nelexikální jednotky formálně podobné lexikálním
- **Polysentéze** – sled lexikálních jednotek

JAROSLAV POPELA *1923- †2011

PETR SGALL *1926

- POPELA, Jaroslav. *Skaličková jazyková typologie*. Brno: 2006, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
- POPELA, Jaroslav. *K typologii ruštiny*.
- SGALL, Petr. *Typy jazyků a jejich základní vlastnosti*.
- SGALL, Petr. *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině*.
- SGALL, Petr. *Typology and the development of Indo-European languages*.
- SGALL, Petr. *A note on typology and development of languages*.
- SGALL, Petr. *Classical typology and modern linguistics*.
- SGALL, Petr. *Prague School typology*.

SKALIČKOVY JAZYKOVÁ TYPOLOGIE

- vychází ze zásad funkčně strukturální lingvistiky
- jazyk jako strukturu znaků jazykových, tj. základní řady z říše znaků vyznačené přímým vztahem k realitě
- *Zur ungarischen Grammatik* - srovnáním čtyř jazyků: maďarštiny, finštiny, češtiny, turečtiny
- jazyky se liší od sebe tím, jak jsou v nich vyvinuty tytéž diferenciaci, tj. stupněm jejich konsekventnosti
- jazykové jevy nemusí být a nebývají konsekventní, mohou být jen potenciální

JAROSLAV POPELA: Skaličková typologie

termíny dle Skaličky:

- séma \approx funkce
- morfém - nejmenší nepřetržitá řada fonémů, která sama o sobě nebo za pomoci jiných takových řad vyjadřuje jednu nebo více jazykových funkcí
- sémantém - morfém hlavní, tj. nositel funkce hlavní čili vlastního, lexikálního významu (ve fl. jaz. kořen)
 - séma hlavní
- formém - morfém pomocný, tj. nositel funkce pomocné, gramatické
 - séma pomocné

JAROSLAV POPELA: Skaličková typologie

rozlišuje diferenciace:

- vertikální :

- séma : morfém, morfém : slovo, slovo : věta, resp. též slovo : spojení slov, věta jednoduchá : věta složená

- horizontální

- séma : séma, morfém : morfém, slovo : slovo, věta : věta
- např. sémantém : formém, morfém odvozovací : morfém koncovkový, nomen : verbum, substantivum : adjektivum, podmět : přísudek, přísudek : předmět, určovaný nominální člen věty : určující přívlastek, věta hlavní : věta vedlejší aj.

JAROSLAV POPELA: Skaličková typologie

- jazyky, v nichž existuje diferenciace sémantém : formém
 - introfektivní
 - morfémy polyfunkční, špatně vyvinutá diferenciace morfém : slovo
 - existuje jenom zřetelná diferenciace morfém-slovo : věta
 - flektivní
 - morfémy polyfunkční, dobře vyvinuté diferenciace morfém : slovo, slovo : věta
 - slovo existuje tedy jako jasně diferencovaná gramatická jednotka
 - aglutinační
 - morfémy monofunkční, dobře vyvinuté diferenciace morfém : slovo, slovo : věta
 - slovo existuje tedy jako jasně diferencovaná gramatická jednotka
 - izolační
 - morfémy monofunkční, špatně vyvinutá diferenciace morfém : slovo
 - existuje tedy jenom zřetelná diferenciace morfém-slovo : věta
- jazyky, v nichž neexistuje diferenciace sémantém : formém
 - polysyntetický

JAROSLAV POPELA: Skaličková typologie

společné vlastnosti typů:

- **monofunkčnost morfémů** ➤ **aglutinační a izolační**
- **dobře vyvinutá diferenciac**
morfém : slovo (i slovo : věta) ➤ **aglutinační a flektivní typ**
- **polyfunkčnost morfémů** ➤ **flektivní a introflektivní**
- **špatně vyvinutá diferenciac**
morfém : slovo ➤ **izolační a introflektivní**

JAROSLAV POPELA: Skaličková typologie

- příznivost v gramatice
 - jev a je příznivý jevu b, a proto také jev b je obyčejně příznivý jevu a
 - jazykový typ
 - soubor gramatických vlastností, které jsou si navzájem příznivé
 - má-li daný jazyk jednu, očekáváme, že bude mít i druhou, třetí atd...
 - jevy jednoho typu mohou být v jazyce potlačeny a tím je umožněna existence jiného typu
 - každý jazyk je kombinací několika typů
 - typ je tedy extrém, realizovaný zřídka nebo vůbec nikdy nerealizovaný
 - jazyková struktura není typologicky pevná, vyvíjí a mění se
- (Skalička 1935)*

- „Morfologická klasifikace se zakládala na iluzi, jako by existovaly čisté flexivní, aglutinační atd. jazyky. Ve skutečnosti však takové „čisté“ jazyky neexistují. Ve skutečnosti každý jazyk ve své morfologické stavbě vždycky kombinuje rozličné prostředky gramatické techniky, (...).“
- Kacnelson (1948, 10)

jazyková struktura není typologicky pevná, vyvíjí a mění se

- flexivní stará angličtina → izolační angličtina (moderní)
- flektivní arménština → přechod k aglutinaci
- aglutinační estonština → vývoj k flexi
- flektivní stará čeština v deklinaci → po provedení staročeské přehlásky *a* > *ě* obrat k aglutinaci

JAROSLAV POPELA:

Skaličková typologie

- **1. problém poměru formy a funkce**
 - Má jedna forma vyjadřovat jednu funkci či několik funkcí najednou?
 - Má mít jedna funkce v různých případech jednu a touž formu či různé formy?
 - Má jedna forma vyjadřovat vždy jednu a touž funkci či rozličné funkce?
- **2. problém slabiky**
 - Má se slabika krýt s funkční jednotkou či mají být slabiky rozvrženy jinak než funkční jednotky?
- **3. problém třídění**
 - Jak jsou v jazyce vyděleny části řeči?
- **4. problém vázání**
 - Jak jsou k sobě vázány morfémy ve slovo?
 - Jak jsou k sobě vázány vyšší jazykové jednotky ve větu?
- **5. problém amplifikace**
 - Jak se tvoří pojmenování v jednotlivých typech?
 - Kterými pomocnými elementy daný jazyk disponuje (které gramatické kategorie v něm existují a vyvíjejí se)?
 - Proč jsou v jednom vyvinuty některé gramatické kategorie bohatěji a v druhém skrovněji nebo v něm nejsou vůbec?

Problém poměru formy a funkce

- monofunkčnost a polyfunkčnost
 - monofunkční morfémy – typ izolující a aglutinační
 - v tureckém ev--ler-im-iz-de ‘v našich domech’
 - v anglickém of the house ‘domu’
 - polyfunkční morfémy – typ flektivní a introflektivní
 - dom-ům
 - arabské morfémy-slova kitāb(un) ‘kniha’, kutub(un) ‘knihy’ (nom. pl.), kātīb(un) ‘píšící, písař’
- synonymie a homonymie
 - synonymie a homonymie formálních elementů se takřka nevyskytuje v aglutinačním a izolačním typu
 - ve flexivním a introflexivním typu je běžná

Problém slabiky

- v aglutinačním a izolačním typu se hranice morfémů kryjí se slabikami
 - maďarské ház-nak, anglické of the house
- ve flektivním typu není hranice mezi morfémami (sémantémem a formémem) patrná, hranice morfémů a slabik se zpravidla nekryjí
 - domu
- v introflexivním typu splývá sémantém a formém v jednom morfému-slovu; nelze mluvit o fonologické hranici mezi oběma morfémami
 - kutubun

Problém třídění

- **ve flexivním typu, tj. v typu s nejlépe vyvinutými diferenciacemi**
 - bývá sémantém od formému dobře diferencován
 - sémantémy jsou poměrně často víceslabičné, kdežto formémy zpravidla netvoří ani jednu celou slabiku
 - např. v českém žen-ě, nés-t, muž-Ø
- **v aglutinačním typu je diference oslabena**
 - sémantémy víceslabičné, velmi často jednoslabičné, formémy bývají zpravidla jednoslabičné (celá slabika)
- **v izolačním typu je diference velmi slabá**
 - sémantémy obyčejně jednoslabičné stejně jako formémy
- **v introflexivním typu splývá sémantém a formém v jednom morfému-slovu**
 - uvnitř morfému-slova můžeme rozlišovat fonémy hlavní, jejichž souhrn lze chápat jako sémantém (kořen), a fonémy pomocné, gramatické

Problém třídění – části řeči

- nejlépe jsou části řeči vyděleny ve flektivním typu
- v introflexivním typu je diferenciací částí řeči ve srovnání s flexivním typem méně zřetelná, poněvadž tu neexistují koncovky
- v aglutinačním typu formémy nekumulují funkce a připínají se volněji, a to k nejrozličnějším sémantémům; sémantém s formémy netvoří nijak těsnou jednotu
- v izolačním typu jsou části řeči vyděleny a diferencovány nejslaběji: sémantémy velmi často nebývají jednoznačné

Problém vázání

- ve flexivním a aglutinačním typu je zřetelně vyvinuta diferenciací morfém : slovo, tzn. formém se připíná na sémantém a vytváří s ním slovo
 - turecké ev-in, české dom-u, po-nes-u
- ve flexivním typu se vytváří pevné spojení sémantému (kořene) s formémem (koncovkou)
- v aglutinačním typu je jejich spojení se sémantémem mnohem volnější
- v izolačním typu je vázání morfémů nejvolnější, diferenciací morfém : slovo je tu velmi slabě vyvinuta
 - sémantémy i formémy jsou buď samy o sobě izolovanými slovy
 - My (formém) house (sémantém) is (for mém) my (formém) castle (sémantém)
 - nebo spojením sémantému a jednoho nebo několika izolovaných formémůsrov. např. anglické of the (new) house, turecké yeni evin, české nového domu.
- v introflexivním typu jsou morfémy mnohofunkční, není vyvinuta diferenciací morfém : slovo
 - nejde o vázání morfémů, nýbrž o jejich slítí v jednu jednotku
 - arabské faras(un) 'kůň', afrās(un) 'koně' (pl.).

Problém vázání vyšší jazykových jednotek

- slovosled
- shoda (kongruence)
- pádový systém
- systém předložek a záložek

Problém vázání vyšší jazykových jednotek

- **izolační typ nezná kongruenci vůbec**
- **aglutinační typ má možnost formálně vyjadřovat kongruenci, ale přesto jí má nedostatek**
- **ve flektivním typu je kongruence nejdůležitější syntaktický prostředek**
- **díky užití kongruence ve flexivním typu je zbytečné užívání pevného slovosledu**
- **izolační typ, nezná vůbec kongruenci, užívá slovosledu jako hlavního gramatického prostředku**
- **introflektivní a aglutinační typ stojí uprostřed mezi oběma krajnostmi**

Problém vázání vyšší jazykových jednotek

- nejlépe vyvinutý pádový systém má flektivní typ
- nejbohatší pádový systém má typ aglutinační
- izolační typ tvoří pády pomocí izolovaných formémů (of, to)
- introflexivní typ vyjadřuje pády aglutinačně nebo izolačně
- v izolačním typu je slabá diferenciace mezi pádovým formémem a prepozicí
- flexivní typ, stejně jako introflexivní, užívá předložek často, obvykle tam, kde aglutinační typ užívá pádových sufixů
 - např. české v domě, z domu × turecké evde, evden
- obecně užívá aglutinační typ více postpozic než ostatní typy

Problém amplifikace – lexikum X gramatika

- aglutinační typ má možnost snadno tvořit pojmenování popisné „přilepováním“ a kumulací formémů
- izolační typ charakteristický nerozložitelným pojmenováním značkovým
- kořen ve flexivním typu nemusí být jednoznačný, jednoznačnost je v koncovce
 - české zlat-o (substantivum), zlat-ý (adjektivum), zlat-it (sloveso)
- introflexivní typ tvoří odvozeniny obměňováním morfému-slova
 - arabské katab(a) ‘psát’, kitāb(un) ‘kniha’ (kutub(un) = plurál), kātib(un) ‘písař’
- aglutinační, flexivní a introflexivní typ tvoří pojmenování popisná, izolační typ pojmenování značková
- nejbohatší možnosti tvoření nových pojmenování má typ aglutinační
- ostatní typy mají své vlastní možnosti tvoření omezenější, proto užívají i jiných prostředků

Typ polysyntetický

- neexistence diferenciace sémantém : formém
- v dokonalé podobě polysyntetického typu neexistují tedy vůbec formémy, nýbrž jedině sémantémy
- disponuje jenom sémantémy a ty jsou vždy jednofunkční, tj. jsou nositeli jediné, hlavní funkce
- nemají formální prostředky – existuje tedy polysémie, homonymie a synonymie sémantémů
- fonologická hranice morfémů je vyznačena jejich slabičností
- třídění na elementy hlavní a elementy pomocné v ideálním polysyntetickém typu neexistuje vůbec
- části řeči jsou zde diferencovány od sebe sémanticky (svým významem) a syntakticky (funkcí ve větě)
- nejrozšířenějším syntaktickým prostředkem je slovosled, není shoda
- nová pojmenování vznikají spojováním jednoslabičných sémantémů – pojmenování popisné